

INSTITUT DRUŠTVENIH NAUKA
CENTAR ZA POLITIKOLOŠKA ISTRAŽIVANJA I JAVNO MNJENJE

POPULIZAM

UREDNIK
ZORAN LUTOVAC

BEOGRAD, 2017

POPULIZAM

Izdaje:

INSTITUT DRUŠTVENIH NAUKA

Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje

Za izdavača:

Goran Bašić

Urednik:

Zoran Lutovac

Recenzenti:

Zoran Stojilković

Suzana Ignjatović

Dragan Todorović

Lektura:

Anka Jakšić

Tatjana Rončević

Dizajn korica:

Ninoslav Jankovć

Štampa:

Razvojno-istraživački centar Grafičkog inženjerstva

Tehnološko-metalurškog fakulteta, Karnegijeva 4, Beograd

Tiraž: 400

ISBN 978-86-7093-190-9

CIP - Каталогизacija у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд
329.4(082)

POPULIZAM / urednik Zoran Lutovac. - Beograd : Institut društvenih nauka : Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, 2017 (Beograd: RIC Grafičkog inženjerstva Tehnološko-metalurškog fakulteta). - 194 str.: graf. prikazi, tabele ; 24 cm

Jedan tekst na engl. jeziku. - Tiraž 400. - Bibliografija uz svaki rad. - Summaries.

ISBN 978-86-7093-190-9

a) Популизам - Истраживање - Зборници
COBISS.SR-ID 246796556

© Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, 2017.

POPULIZAM I DEMOKRATIJA U SRBIJI*

ZORAN LUTOVAC

Institut društvenih nauka, Beograd
Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje

SAŽETAK

Odnos političkih elita prema građanima i reprezentativnoj demokratiji, na jednoj strani i građana prema reprezentativnoj demokratiji i političkim elitama, na drugoj, osnova je ovog teksta. Na primeru Srbije pokazuje se kakav je odnos *političkih elita prema demokratiji uopšte, demokratskim procedurama i institucijama*, te kakav je odnos građana prema *političkim elitama, demokratiji i njenim institucijama*, na osnovu istraživanja javnog mnjenja. Strukturu rada čini utvrđivanje pojmova, definicija i teorijskog okvira, razmatranje mesta i uloge političkih elita, demokratije i demokratskih institucija u društvu, kao i percepcije građana o tome, kroz prizmu empirijskog istraživanja.

KLJUČNE REČI: populizam, elite, narod, Srbija, demokratija, empirijsko istraživanje

POPULIZAM – POJAM I DEFINICIJA

Već je postalo opšte mesto da je populizam neuhvatljiv pojam kojeg je teško, gotovo nemoguće opšteprijehvatljivo definisati. To što se populizam pojavljuje u različitim oblicima i veoma različitim društvenim i političkim okolnostima, naročito doprinosi njegovoj “neuhvatljivosti”. Neki autori ga smatraju jednim od najslabije razrađenih pojmova ili političkih koncepata našeg vremena (Taggart, 2002).

Populizam može biti i levog i desnog porekla, progresivnog ili reakcionarnog ishoda. Može se javiti u zemljama razvijene demokratije i ekonomije, zemljama u tranziciji, ekonomski nerazvijenim ili zemljama u razvoju (Arditi, 2005). Različiti oblici populizma inspirisali su autore na različite pristupe izučavanju ovog fenomena, a različiti pristupi su vodili pripisivanju različitih svojstava populizmu: od “drugog lica demokratije” i “senke

* Rad je napisan u okviru projekta 47010 „Društvene transformacije u procesu evropskih integracija – multidisciplinarni pristup” koji podržava i finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

demokratije” (Canovan, 1999), preko “ogledala demokratije” (Panizza, 2005) do “aveti demokratije” (Albertazzi & McDonnell, 2008).

Zajedničko svima njima jeste to što populizam dovode u relaciju sa demokratijom i njenim slabostima. Društveni i politički kontekst, posebno u vreme krize, daje zamajac populizmu i zato se on često posmatra kao simptom krize demokratije. Dakle, populizam je pre posledica, nego uzrok krize demokratije – posledica koja može postati dalji generator krize ili upozorenje i povod za njeno ublažavanje ili otklanjanje. Drugim rečima, svojom pojavom populizam tu krizu može produbiti ili pomoći da se ona ublaži, pa i otkloni u velikoj meri, što će zavistiti od političkih aktera u pojedinim državama. Kao važni indikatori te krize izdvajaju se visok broj siromašnih i nezaposlenih i rastuće nejednakosti (Piketty, 2014). Populizam može da se javi kao reakcija na neku jaču društvenu krizu ili kao reakcija na dominantan osećaj da glavni politički akteri i društvene snage krizu ne mogu rešiti (Taggart, 2002).

Demokratija, na drugoj strani, nije dato, nepromenljivo stanje, nego proces stalnog prilagođavanja promenama u društvu (Meny & Surel, 2012: 17). Populistički akteri, u načelu, mogu otvoriti put ka smanjenju ekonomskih nejednakosti i uključivanju većeg broja građana u demokratske procese, mogu delovati na stvaranje tolerancije u društvu, ali nam praksa govori da se stvari uglavnom kreću obrnutim smerom. Širenje politike snažnih vođa, “spasitelja naroda” koji “direktno” prenose “narodnu volju” i mobilišu ga na emocionalnom planu, apsolutizujući većinski princip, stvara opasnost od vođenja politike *s demokratskim licem, ali autoritarnim naličjem*.

Populizam je u svakodnevnom životu postao sinonim za demagogiju, “olako obećanu brzinu” promena nabolje, nerealna obećanja, flertovanje sa širokim narodnim masama, nepristojno dodvoravanje biračkom telu, nuđenje lakih rešenja za kompleksne probleme... U svakodnevnom govoru populistu su oni koji su spremni da zarad jeftinih političkih poena blate druge, podstiču niske strasti i raspiruju emocije kako bi dobili političku podršku. Oni se označavaju kao opsenari, demagozi, oportunisti. Nije retkost da se populizam tako razume i tumači i u akademskoj zajednici, među onima koji bi po prirodi stvari trebalo opreznije da upotrebljavaju termine.

Populisti sami, bilo da su podržavaoci ili neposredni akteri, potpuno drukčije gledaju na populizam od onih koji ga kritikuju ili koriste u preovlađujućem svakodnevnom značenju. Polazeći od njegovog izvornog značenja iz vremena kada je populizam nastao, oni ga vide kao „vladavinu u ime naroda“ (Dahrendorf, 2003: 156).

Da li je populizam *defekt demokratije, autoimuna bolest* ili se o njemu može govoriti i iz drukčije perspektive, perspektive korektora anomalija, ili barem inicijatora suočavanja s nedostacima liberalnih demokratija, to će umnogome zavisiti od definisanja i ugla posmatranja populizma.

Zbog svoje eklektičke prirode i raznih pojava oblika populizam se različito interpretira i definiše: nekad se poistovećuje s *populističkim pokretom*, (Canovan, 1999: 3; Torcuato di Tella, 1995: 985), nekada je *oblik političke mobilizacije* (Jansen 2011: 75), ili je tek *politički diskurs* ili *politički stil* (Taguieff, 1995, Tarchi, 2002).

Pristup istraživanju populizma kroz politički diskurs polazi od toga da je neophodno istraživati *prakse stranaka* ili političkih pokreta kako bi se odredilo da li su populističke ili nisu, *da li se artikulišu oko ključne odrednice naroda* ('the people') ili nekih drugih odrednica (ne-populističkih ili antipopulističkih) kao što su klasa, nacija, sloboda, prirodna sredina. Druga važna razdelnica je to u kojoj meri je slika društva koju prikazuju antagonistička i *da li deli društvo na privilegovanu elitu i neprilegovani narod* (Stavrakakis & Katsambekis, 2014: 123).

Može se reći da je populizam ne samo politički diskurs ili stil, nego i jedna vrsta ideološke mape koja se servira građanima za olakšano snalaženje u političkom prostoru, odnosno za pridobijanje njihove podrške.

Polazeći od definicija populizma holandskog politikologa Muddea (Mudde, 2007), te Albertacija i Mekdonela (Albertazzi, McDonell 2008) i još nekih autora (Meny & Surel, 2002; Mouffe, 2013) – populizam se može označiti kao slabo utemeljena ili *thin-centred* ideologija koja u središtu svog učenja ima ideju da bi politika trebalo da bude odraz volje naroda, politika koja *čistom i moralnom* narodu suprotstavlja *korumpiranu elitu* i „opasne (neželjene) druge”, „druge” koji svojim delovanjem ugrožavaju ili narušavaju prava i vrednosti naroda.

Privlačnost populizma kao slabo utemeljene ideologije zasniva se na udvoričkom pozivanju na neposredno sprovođenje volje naroda, na jednostavnom narodnom govoru, na ujedinjenju naroda ili na homogenizaciji oko nekih važnih tema. Dakle, vrlo je slična ideji (ideologiji) demokratije, samo se pojednostavljeno tumači i svodi na volju većine stavljajući po strani suštinski važno uvažavanje manjine; umesto pluralizma u prvi plan se stavlja potreba narodnog ujedinjenja, direktna komunikacija umesto poštovanja „komplikovanih” procedura (Canovan, 2002: 26). U populizmu je sve mnogo jednostavnije nego u životu i etabliranoj politici.

POPULIZAM I DEMOKRATSKI PROCESI U SRBIJI

- Odnos političkih elita prema reprezentativnoj demokratiji –

Pojam demokratije koristi se obično kao sinonim za liberalnu demokratiju nastalu spajanjem liberalne i demokratske tradicije koje počivaju na različitim vrednostima i koje, u međusobnoj borbi i komplementarnosti, pokreću političku evoluciju savremenih društava (Macpherson 1977). Liberalna tradicija (politička dimenzija liberalne ideologije), uprošćeno rečeno, potencira važnost individualnih prava i sloboda, a demokratska, narodnu suverenost i jednakost građana. Demokratska tradicija baštini ideju da vlast treba da počiva na volji naroda koji neposredno ili putem svojih predstavnika odlučuje o važnim društvenim i državnim pitanjima.

Na drugoj strani, liberalna tradicija baštini ideju zaštite od arbitrarne upotrebe vlasti, makar ona počivala na većinskoj volji naroda. Između ostalog, pod uticajem tih ideja, demokratsko načelo većine dopunjeno je načelom poštovanja onih koji ostaju u manjini putem zaštite osnovnih prava i sloboda pojedinaca. Poželjne posledice takve interakcije jesu liberalizacija demokratije i demokratizacija liberalizma (Macpherson 1977) i nalaženje ravnoteže između njih, "ravnoteže koja dovodi do najpoželjnijeg mogućeg političkog poretka – liberalne demokratije" (Lutovac, 2016). Kako ravnotežu nije lako postići, u stvarnosti su mnogo češće nestabilne demokratije i tu je otvoren prostor za pojavu populizma.

Pitanje ravnoteže liberalnog i demokratskog jedno je od najvažnijih pitanja političke teorije i prakse, pitanje na koje nije nađen opšteprijateljav odgovor. Neki autori smatraju da nije problem u napetosti između liberalizma i demokratije, nego u manjku demokratije, u potrebi da se poboljša demokratski proces, da se učini demokratskijim (Dal 1999). Veliki broj aktera i podržavalaca populističkih pogleda na demokratiju upravo u ovome vidi polazište svog političkog delovanja. U zemljama razvijenog Zapada na delu je teorijska i praktična potraga za produblјivanjem demokratije, „demokratizovanjem demokratije“ na nivou iznad i ispod nivoa države; proces koji podrazumeva istovremeno devoluciju moći, sve izraženiju transparentnost u političkom delovanju, sve veće prisustvo civilnog društva u političkoj sferi i snaženje građanske političke kulture (Gidens 2005, 92). Neki autori su skloni da u tome vide pozitivnu stranu populizma, jer je on svojom kritikom i delovanjem mnoga od tih pitanja pokrenuo.

U tom smislu jačanje populističkih stranaka i pokreta i radikalizaciju političkog procesa trebalo bi sagledati u perspektivi potrage za odgovorima na krizu demokratije i ekonomskog modela u Evropi. Tu se pre svega misli na krizu reprezentacije (Mouffe, 2013) i traženje mogućnosti kako da birači imaju veći uticaj na postizborne procese i kako da se smanji uticaj elita koje postizbornim dogovorima preoblikuju izbornu volju. Populisti upravo igraju na tu kartu – vraćanje “narodu” poluga odlučivanja o važnim pitanjima. Populistička retorika, ali i politički stil, taktika pa i strategija, u tom smislu koristi se sve češće i kod *mainstream* političkih aktera.

Autori koji uzrok nestabilnosti liberalnih demokratija vide u dominaciji “demokratskog” u odnosu na “liberalno” takve poretke nazivaju *neliberalnim demokratijama*, a odlikuje ih to što, i pored postojanja slobodnih i poštenih izbora, izabrana politička klasa nije sklona poštovanju ustavnih i zakonskih ograničenja svoje vladavine, nego je spremna da zarad očuvanja svojih posebnih interesa narušava slobode i prava građana (Zakaria 1997). Drugim rečima, liberalni konstitucionalizam se potkopava od strane pojednostavljeno shvaćene i tako praktikovane demokratije. Takva neliberalna demokratija veoma je čest defekt demokratije (Merkel, 2011: 26). Neki je autori svode na izbornu demokratiju (Diamond, 1999) i suštinski je vide na isti način. Upravo bi se sve to moglo reći za demokratiju u Srbiji.

Kompetitivni autoritarizam (Levitsky-Way, 2002) je pojam kojim se ukazuje na devijacije demokratskih poredaka u kojima postoje demokratske institucije, ali u kojima su politički procesi takvi da stavljaju u povlašćen položaj nosioce vlasti. Oni manipulacijama državnim resursima i institucijama sebi omogućuju prednost u političkim sučeljavanjima, druge učesnike stavljaju u neravnopravan položaj, anulirajući time princip ravnopravnog učešća u izbornom nadmetanju. Izbori se održavaju redovno, ali je opozicija u podređenom položaju zbog nejednakog pristupa finansijskim sredstvima, zbog uticaja ili čak kontrole medija i nepostojanja nezavisnog pravosuđa. Sve to omogućava političkim elitama na vlasti ogromnu prednost, te je otuda ovakav kompetitivni poredak svojevrsni hibridni poredak koji prirodno teži da potisne liberalne elemente demokratije, naročito tamo gde su institucije nejake i gde je nerazvijeno kritičko javno mnjenje. Ukoliko su ti defekti veoma izraženi i suštinski utiču na demokratske procese, takve „demokratije“, zapravo, ne bi ni mogle da se smatraju demokratskim političkim zajednicama, nego pre autoritarnim političkim zajednicama sa elementima demokratije. I kompetitivni autoritarizam bi se mogao pripisati stanju demokratije u Srbiji.

Za opis stanja demokratije u Srbiji mogao bi se primeniti i koncept *populističke demokratije* (Rainer Knopff 1998; Šalaj 2012; 2013). Taj koncept želi da izbegne ili ukine ograničenja uspostavljena u demokratskom procesu koja su uspostavljena kako bi se zaštitila temeljna prava i slobode. U takvom modelu zajednice „narodna volja“ je merilo i izgovor za sve, a bilo kakvo ograničavanje te volje proglašava se udarom na demokratiju. Odbrana narodne volje u praksi se svodi na težnju za neograničenom vlašću, marginalizacijom političkih manjina i neutralizovanjem svih onih koji zahtevaju ograničavanje vlasti.

Na osnovu političke prakse, dakle: “Srbija bi se, s obzirom na defekte demokratije koje ima, mogla svrstati i u kompetitivni autoritarizam ili neliberalnu ili populističku demokratiju. Drugim rečima, u pitanju je politička zajednica u demokratskom pvoju” (Lutovac, 2014: 395–406).

Ako se kao prva faza demokratizacije utvrdi politička liberalizacija, odnosno vidno smanjenje represije i jačanje građanskih sloboda, onda se može reći da je Srbija postigla neke vidljive rezultate, ali bi se teško mogla braniti teza da je sasvim prešla iz demokratske tranzicije u fazu demokratske konsolidacije. U najboljem slučaju moglo bi se reći da je tek u početnoj fazi demokratske konsolidacije, jer se suočava s otklanjanjem ustavnih nedoumica i protivurečnosti, kao i neprimerenog ponašanja političke elite, što neki autori nazivaju tzv. negativnom konsolidacijom (Pridham, 2002: 955). Sledeći nivo konsolidacije koji se naziva pozitivnom konsolidacijom, uključuje delotvornu institucionalizaciju, etabliranje pravila i procedura, te promociju i širenje demokratskih vrednosti i jačanje demokratske političke kulture putem aktivnijeg uključivanja građanskog društva.

Ako se pođe od kriterijuma da moraju biti ispunjena najmanje tri uslova da bi se uopšte moglo govoriti o demokratskoj konsolidaciji: 1.dovršena demokratska tranzicija, 2. uspostavljanje državnosti na celoj teritoriji i 3. vlada koja upravlja demokratski (Linz i Stepan, 1998) – onda bi se za Srbiju moglo reći da još nije ni ušla u fazu demokratske stabilizacije. Konsolidovane demokratske poretke nije moguće postići hibridnim demokratijama u kojima, pored nekih demokratskih institucija, postoje neformalni centri moći koji su izvan kontrole i van dometa državnih institucija, civilnog društva, medija i kritičke javnosti: „Da bi demokratija postala konsolidovana, najpre mora postati demokratija“ (Linc i Stepan, 1998).

ODNOS GRAĐANA PREMA POLITIČKIM ELITAMA I REPREZENTATIVNOJ DEMOKRATIJU

Jaz između građana i njihovih izabranih predstavnika sve je dublji i širi. Kriza poverenja posledica je percepcije kod građana o sve većoj otuđenosti elita od onih koji su ih birali. Očekivanja od reprezentativnosti su, očigledno različita kod onih koji su birali od onoga što izabrani reprezentanti smatraju da je potrebno u praksi činiti. I to je postalo opšte mesto. O tome ne govore samo građani ili populisti koji bi to da materijalizuju u političku dobit. Na to upozoravaju istraživači javnog mnjenja i naučnici raznih disciplina društvenih nauka.

Konvencionalna politika sve slabije dopire do građana, baš kao i tradicionalne političke elite. Etablirane stranke levice i desnice koje su dominirale političkom scenom gube socijalnu osnovu, a u želji da je nadoknade formatiraju se u *catch all* stranke i time gube svoj identitet. Da li je prošlo vreme partijske demokratije (Mair, 2013; Dalton and Wattenberg, 2000) ili je to samo njena prolazna slabost?

Možda je sada još uvek prerano izvlačiti eksplicitne zaključke, ali je očigledno da postoji duboka kriza poverenja u stranke i institucije reprezentativne demokratije kakve su se etablirale decenijama unazad. Sve su češće pojave populističkih stranaka na oba pola političkog spektra (i na levisi i na desnici), kako u Evropi (Mudde, 2007), tako i u Latinskoj Americi (Mudde and Kaltwasser, 2012). Te partije pokreću *anti-establishment* teme obraćajući se biračima koji su za te teme upravo zainteresovani. A ima ih sve više. Oni se osećaju marginalizovanim, potlačenim ili isključenim od etabliranih stranaka i traže alternative.

Razvijene zemlje demokratije suočavaju se sa dekonsolidizacijom, dok zemlje koje još uvek nisu završile tranziciju ka razvijenoj liberalnoj demokratiji imaju problem nezavršene demokratske konsolidacije. Pitanje za politikologiju i društvene nauke uopšte jeste: kako populizam utiče na te procese.

Percepcija političkih elita i odnos građana prema vladavini većine i reprezentativnoj demokratiji, kao i „opasnim, neželjenim drugima“ (*out groups*) načini su da se empirijski utvrdi mera prisustva i potencijal populizma u pojedinim državama.

Odnos građana prema političkim elitama

Polazeći od toga da je antagonizirajući odnos između naroda i elita “srce populizma” (Mudde and Kaltwasser, 2012) kroz istraživanje javnog mnjenja Srbije pratili smo odnos građana prema političkim (i drugim) elitama. Populistički diskurs predstavlja jaz između političke klase i naroda kao fundamentalni problem u društvu. Političke elite se predstavljaju kao neprijatelj naroda koji je okrenut sebi, a ne potrebama naroda. (Hobolt, 2016: 6). Uz pomoć nekih preporučenih pitanja u modulu 5 Komparativnih istraživanja izbornih sistema (Comparative Study of Electoral Systems /CSES) i još nekih koja su uz njih dodata, pokušali smo da izmerimo negativne stavove građana prema elitama.

Istraživanje Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka iz Beograda (juni–juli 2017) rađeno na uzorku od 1500 intervjuisanih punoletnih stanovnika sa 100 biračkih mesta (proportional to size sampling) prema sugestijama CSES (Compartive Study of Electoral Systems) Modul 5 i specifičnostima za Srbiju – pokazuje da se čak $\frac{3}{4}$ građana Srbije slaže sa tvrdnjom da **većini političara nije stalo do naroda** (38,2% njih se potpuno slaže, dok se 37% njih uglavnom slaže sa tom tvrdnjom). Svega 10% se ne slaže s tom tvrdnjom, 1,6% se uopšte ne slaže, dok se 8,4% uglavnom ne slaže. Ovakav nalaz ukazuje na veoma ozbiljan potencijal za razvijanje populističkog diskursa i plasiranje populističkih poruka. Slično je i sa tvrdnjom da se **većini političara može verovati** – 65,1% se ne slaže s tom tvrdnjom (31% se uopšte, a 34,1% uglavnom ne slaže sa ovom tvrdnjom). Sa tvrdnjom se slaže 13,2% (3,8% potpuno i 9,4% uglavnom).

Levi populisti često predstavljaju elite kao predstavnike bogatih, ekonomski privilegovanih i finansijskih korporacija koji su suprotstavljeni običnom narodu. Sa tvrdnjom da je **većini političara stalo samo do interesa onih koji su bogati i moćni** slaže se čak 70,1% (potpuno 33% i uglavnom 37,1%). Svega 8,6% ispitanika se ne slaže s tom tvrdnjom (1,7% uopšte i 6,9% uglavnom). S obzirom da je u Srbiji na vlasti koalicija levih i desnih populista koji nastupaju kao da nisu na vlasti, nego da su na istoj strani sa narodom u borbi protiv nekadašnjih otuđenih elita – reakcije građana na tvrdnje koje mere populizam mogu biti naizgled kontradiktorne, ali su razumljive ako se u obzir uzme kontekst medija koji su ogromnom većinom pod kontrolom vladajuće većine i kontradiktornih poruka koje se šalju iz same vladajuće koalicije.

Građani Srbije smatraju da je među srpskim političarima korupcija izuzetno raširena. Na pitanje ***Šta mislite koliko je raširena korupcija, kao što je uzimanje mita, među političarima u Srbiji*** – čak 86,8% smatra da je zabrinjavajuće raširena (45,7% da je veoma raširena i 41,1% da je prilično raširena). Svega 12% smatra da nije previše raširena, a 1,1% da gotovo ne postoji.

Ipak, sa tvrdnjom da su **političari u Srbiji najveći problem** slaže se relativno mali procenat ljudi u odnosu na procenat onih koji su imali negativne stavove o političarima. Sa tom tvrdnjom slaže se 39,8% (19,6% potpuno i 20,2% uglavnom). Ne slaže se 23,8% (uopšte se ne slaže 5,6% i uglavnom ne slaže 18,2%). Onih koji se niti slažu niti ne slažu je 36,4%. Ovakvi nalazi se mogu obrazložiti situacionim prilikama: nacionalnim, državno-teritorijalnim problemima, potom egzistencijalnim problemima koje građani, upravo pod sugestijama političara, dobrim delom vide u *drugima (out-groups)*.

Izazovi reprezentativnoj demokratiji

Opšteuzevši, novije generacije imaju sve manje poverenja u demokratiju. Amerikanci rođeni 30-ih godina 20. veka imali su znatno bolje mišljenje o demokratiji nego što ga imaju *milenijalci*, tj. oni rođeni 80-ih godina. Naime, čak 72% rođenih 30-ih godina 20. veka misli da je suštinski važno živeti u demokratiji, dok je generacija 1980-ih značajno indiferentnija po tom pitanju: tek oko 30% njih je takvog mišljenja (Roberto Stefan Foa and Yascha Moun, 2016).

Populizam se često povezuje sa “institucionalnom krizom reprezentacije”, predstavlja se kao simptom njegove nefunkcionalnosti i neadekvatnog predstavljanja od strane elita. Kao alternativa korumpiranom i otuđenom sistemu etablirane reprezentativne demokratije pojavljuju se harizmatički lideri i zahtevi za veću uključenost naroda u neposrednom proces odlučivanja.

Istraživanje Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka iz Beograda (JMS, 2017) pokazuje da se relativna većina građana (42,8%) ne slaže sa tvrdnjom da je **imati jakog vođu na vlasti dobro za Srbiju čak i kada taj lider ne poštuje pravila kako bi obavio posao** (22% se uopšte ne slaže, a 20,8% uglavnom). Ipak, zabrinjavajući je broj od 26,9% onih koji se s tim slažu (od toga 10,7% potpuno se slaže) i 30,3% onih koji su po tom pitanju indiferentni, jer ukazuju na ozbiljan kapacitet za sprovođenje

autoritarne vizije jakog lidera sposobnog da sprovodi “opštu volju”. Naročito je zabrinjavajuće to što kad se načelni stav suoči sa suprotnom praksom, jer građani, kako nam pokazuje iskustvo, većinski prihvataju takvu praksu.

Na drugoj strani, pak, apsolutna većina građana (51,8%) smatra da bi **narod, a ne političari trebalo da donosi najvažnije političke odluke**. S tim se ne slaže manje od jedne petine građana (18,2% od čega samo 5% se uopšte ne slaže, a 13,2% uglavnom).

Volja većine kao demokratsko načelo se apsolutizuje u političkom diskursu vladajuće većine u Srbiji, i to se odražava i na stavove građana. Da **volja većine treba uvek da prevagne, pa makar i nauštrb manjine** smatra relativna većina od 39,3% građana (15,4% se potpuno slaže, a 23,9% uglavnom) naspram 34% onih koji se ne slažu s tim (12,4% uopšte i 21,6% uglavnom se ne slaže) i jedne petine onih koji se nisu odredili. Iako je broj onih koji se apsolutizacijom načela većine verbalno slažu, čini se da je u praksi njihov broj i znatno veći s obzirom na to da kada je npr. konkretno primenjivan u parlamentu (izglasavanje neustavnih zakona ili preuzimanje poslaničkih mandata stranaka koje su na izborima dobile mandate od tek formiranih političkih partija), nije bilo adekvatne reakcije nadležnih institucija poput Ustavnog suda niti ozbiljnijih otpora niti negodovanja građana zbog toga.

Crno-bele predstave stvarnosti i promovisanje politike kao bitke u kojoj pobednik dobija sve – uticali su i na to da se kompromis sve manje ceni. Umesto da se doživljava kao usaglašavanje interesa, kompromis se sve češće doživljava kao napuštanje sopstvenih stavova i principa. Sa tvrdnjom “**ono što ljudi u politici nazivaju kompromisom je zapravo izdaja sopstvenih principa**”, slaže se gotovo polovina ispitanika (48%, od toga 19,2% njih potpuno i 28,8% uglavnom). Svega 12,8% se ne slaže s tom tvrdnjom, od kojih 3% se uopšte ne slaže. Dakle, može se reći da kompromis, kao jedan od glavnih instrumenata demokratskih procesa u očima građana dobija sasvim drukčije značenje i poimanje od onog prvobitnog koje se odnosilo na veštinu usklađivanja različitih interesa i politika. Veliki broj građana (41%) politiku doživljava kao **borbu između dobra i zla**. Samo 16,2% ispitanika se ne slaže s tom tvrdnjom (5,9% uopšte i 10,3% uglavnom). Takva percepcija politike povoljno je stanište za populizam kao slabo utemeljenu ideologiju, populistički diskurs ili stil.

Kriza reprezentativnosti: gubitak poverenja u demokratiju i institucije

Nezadovoljstvo funkcionisanjem demokratije u Srbiji je veoma izraženo: 60,6% građana je nezadovoljno (od toga 13,5% uopšte nije zadovoljno). Zadovoljno je 39,4% građana, od kojih 3,1% veoma zadovoljno. Sa tvrdnjom da u demokratiji svi previše pričaju umesto da efikasno donose i sprovode odluke – slaže se natpolovična većina ispitanika (53,5% od kojih 28% potpuno i 25,5% uglavnom). Svega 16,8% njih se ne slaže s tom tvrdnjom (od kojih 5,8% uopšte i 11% uglavnom).

Polovina ispitanika nije se odredila kada je u pitanju tvrdnja da u demokratiji ekonomija loše funkcioniše (24,9% njih se slaže s tom tvrdnjom, a 25,4% se ne slaže), a relativna većina (42,5%) se nije odredila o tome da demokratija nije dobra za održavanje reda (1/4 se slaže s tom tvrdnjom, dok se 1/3 ispitanika ne slaže).

Ipak, apsolutna većina građana se slaže sa tvrdnjom da demokratija možda ima problema, ali je bolja od bilo kog drugog oblika vladavine (58,2% se slaže s tom tvrdnjom od kojih 22,9% se potpuno, a 35,4% uglavnom slaže). Načelno gledajući, građani su relativno većinski protiv toga da umesto skupštine vlada jak vođa (42% naspram 26,7% onih koji bi se složili s tim), međutim iskustvo nam govori da su za takvu sklonost konkretnih lidera imali razumevanje naročito 90-ih godina 20.veka.

Na drugoj strani, poverenje u političke partije u Srbiji gotovo da je iščezlo. Svega 13,9% ispitanika ima poverenje u političke partije, od kojih 3,9% ima veliko poverenje, a 10% uglavnom ima poverenje. Apsolutna većina građana nema poverenje (31,9% uopšte nema i 26,9% uglavnom nema poverenje). Ostalih 27,3% nisu se odredili. Kriza poverenja u demokratiju uopšte, institucije i demokratske procedure očigledno vuče korene iz nepoverenja u političke partije, koje ne samo da su nosioci političkih procesa, nego su u slučaju Srbije, uzurpatori političkog i društvenog života. Partijska podobnost postala je merilo u svim društvenim sferama nagrizaćući osnovne vrednosti i dostignuća savremenih uređenih država, što sve povratno utiče na odnos građana prema demokratiji uopšte, demokratskim procedurama i institucijama. I tu se otvara široki prostor za one koji političkim elitama suprotstavljaju narod, reprezentativnoj demokratiji neposredno sprovođenje narodne volje, institucijama vođu koji razume narod.

Poverenje u parlament ima tek oko jedne trećine građana (34,4% – od toga 10,3% ima veliko poverenje). Nešto je više onih koji nemaju poverenje u

parlament 38,1% (a među njima 18,1% uopšte nema poverenje). Kada je poverenje u vladu u pitanju gotovo da je isti broj onih koji imaju (37,5%) i onih koji nemaju poverenje (37,1%). U predsednika Republike poverenje ima 40,9% građana (naspram 34,9% onih koji nemaju).

Tradicionalno, poverenje u vojsku je najveće 61,3% (naspram 16,6% onih koji nemaju poverenje) i to je i jedina državna institucija s natpolovičnim poverenjem građana. To bi svakako trebalo povezati pre sa tradicionalnim odnosom prema vojsci, nego sa njenom današnjom ulogom i ugledom među građanima. U policiju poverenje ima 44,5% građana (naspram 29,7% onih koji nemaju poverenje).

Relativna većina građana nema poverenje u medije (47,1% – od njih 22,45% uopšte nema poverenja, a 24,7% uglavnom). Svega 21,3% ima poverenje u njih (od toga 3,8% njih veliko poverenje). Što se tiče institucija civilnog društva, poverenje u NVO ima svega 14,6% građana (naspram polovine onih koji nemaju poverenje u nevladine organizacije). Tako nizak rejting, svakako je posledica stava velikog dela vladajućih političkih elita i medija koji su uz pomoć zaoštrene retorike oblikovale NVO kao nekog ko ne radi u interesu Srbije i njenih građana, nego u interesu spoljnih i unutrašnjih „drugih“.

Poverenje u sindikate, takođe je na veoma niskom nivou, ponajviše zbog toga što su oni doživljavani kao eksponenti vladajuće politike još od vremena jednopartijskog političkog sistema. Tek jedva jedna petina građana ima poverenje u sindikate, dok 40,2% nema poverenja u njih. Poverenje u Uniju poslodavaca je još na nižem nivou (16,3%). Može se reći da su političke elite u dobroj meri zaslužne i za loš rejting nevladinih institucija jer su svojim delovanjem i porukama doprineli, nepoverenju građana u njih.

ZAVRŠNO RAZMATRANJE

Uzroci pojave populizma u liberalnim demokratijama raznovrsni su: od latentnih koji proističu iz strukture i funkcionisanja razvijenih demokratskih poredaka, preko konkretnih (kontekstualnih), koji se javljaju u vreme političkih i(li) ekonomskih kriza. Supstancijalno važan sastojak pojave populizma kao relevantne, naročito kao dominantne pojave, jeste pojava „harizmatičnog“ lidera i medija masovne komunikacije koji mu daju podršku. U neliberalnim demokratijama tlo za pojavu populizma je još plodnije jer ne postoji tradicija demokratske političke kulture, državne i društvene institucije su nerazvijene, vladavina prava je tek zadati cilj, a autoritarna politička svest je povoljna za

pojavu vođe mesijanskog tipa koji uz podršku medija rekonceptualizuje etablirane političke postulate.

Društveni i politički kontekst u suštini postavlja margine i suštinski određuje prirodu populizma i njegove domete, pa time i njegove posledice. Populisti u osnovi mogu imati isto ili slično shvatanje politike, ali ono je ispunjeno različitim vrednostima na šta utiču različite tradicije i iskustva, različiti ekonomski i društveni konteksti.

Polazeći od pojmovnog određenja i predstavljenih koncepata demokratije, Srbija se danas ne bi mogla svrstati u liberalne demokratije, jer, i pored postojanja redovnih izbora, ti izbori nisu uvek fer, a izabrana politička klasa nije sklona poštovanju ustavnih i zakonskih ograničenja svoje vladavine, nego je spremna da, zarad očuvanja svojih posebnih interesa, narušava demokratska načela i procedure, slobode i prava građana. Drugim rečima, liberalni konstitucionalizam se potkopava od strane pojednostavljeno shvaćene i tako praktikovane demokratije. Poredak koji želi izbeći ili ukinuti ograničenja uspostavljena u demokratskom procesu zarad zaštite temeljnih prava i sloboda naziva se populističkom demokratijom. U takvom modelu zajednice „narodna volja“ je merilo i izgovor za sve; bilo kakvo ograničavanje te volje proglašava se udarom na demokratiju, a to se upravo dešava veoma često u političkom životu Srbije. Odbrana narodne volje u praksi se svodi na težnju za neograničenom vlašću i marginalizacijom političkih manjina, kao i neutralizovanjem svih onih koji zahtevaju ograničavanje vlasti.

Polazeći od literature o populizmu i različitim gledištima o tome kakve posledice populizam može imati (budući da se na populizam može gledati kao na pretnju idealu i praksi liberalne demokratije i kao na korektiv elitističkim tendencijama savremenih predstavničkih demokratija) – važno je uzeti u obzir i razvijenost predstavničke demokratije, njenih institucija, političke kulture i političke prakse.

Dok u zemljama s dugom tradicijom demokratske političke kulture, razvijenim državnim i društvenim institucijama, populizam načelno može imati upozoravajuću, korektivnu ulogu koja bi uravnotežavala disbalans između liberalnih i demokratskih elemenata predstavničke demokratije – u zemljama neliberalne nekonsolidovane demokratije populizam ne može imati takvu ulogu jer još uvek nema razvijenih institucija, demokratske političke kulture i ustaljene demokratske prakse. Naprotiv, u takvim uslovima populizam se pokazao kao ozbiljna prepreka uspostavljanju ili konsolidovanju ključnih elemenata reprezentativne liberalne demokratije. Primer Srbije to potvrđuje.

Jaz između demokratskih ideala i stvarnog funkcionisanja u tavnim društvima je predubok i preširok da bi se mogla očekivati korektivna uloga populizma. Ako se tome doda ekonomska i politička kriza koja nije incident ili prolazna pojava u razvoju nego stalno stanje stvari, onda je socijalno-ekonomski kontekst u ovakvim političkim zajednicama dodatni uzrok pojave populizma i svega onog što ga prati. Tu nema prevelike napetosti između liberalnih i demokratskih elementata političkog poretka jer se liberalno tek razvija, a demokratsko se pojednostavljeno tumači i praktikuje kao apsolutno pravo većine da u ime naroda sprovodi svoju volju ne uvažavajući prava i stavove političke manjine.

U uslovima nerazvijenih institucija, nedemokratske političke kulture, stalne političke i ekonomske krize – stvara se veliki prostor za pojavu populističkih lidera, navodno punih razumevanja za potrebe naroda, spremnih da se suoče s korumpiranom elitom i „opasnim drugima“. Uz pomoć medija koji su najpre, zbog atraktivnosti takvih lidera spremni da im daju prostor, a potom i zbog političkog uticaja kojem ne žele da se odupru zarad finansijskih podobnosti ili privilegija – populisti dobijaju snažan vetar u leđa koristeći ga za sopstveno, a ne opšte dobro.

U takvim okolnostima populisti suzbijaju pluralizam, kritičku misao, ograničavaju medijske slobode, na institucije gledaju kao na sopstveni servis, a ne kao na opšte dobro – ne doprinoseći time korekciji defekata političkog sistema, nego upravo suprotno, sprečavanju njihovog otklanjanja. Sve u svemu, niti je populizam 90-ih godina 20. veka doprinosa niti ovaj danas doprinosi demokratizaciji političke zajednice, modernizaciji društva i privrede – pre bi se moglo reći da je kamen o vratu društva u celini.

LITERATURA

Albertazzi, Daniele & McDonnell, Duncan (2008), „The Sceptre and the Spectre” in: Albertazzi, D. and McDonnell, D. (ed.), *Twenty-First Century Populism: The Spectre of Western European Democracy*, 1–1. New York, Palgrave.

Arditi, Benjamin. (2005). „Populism as Internal Periphery of Democratic Politics.” U: Panizza, F. (ur.). *Populism and the Mirror of Democracy*. London: Verso, str. 72–98.

Canovan, Margaret. (1999.), „Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy“, *Political Studies*, 47 (1), 2–16.

Canovan, Margaret (2002), "Taking Politics to the People: Populism as the Ideology of Democracy", U: Meny, Y. i Surel, Y. (ed.), *Democracies and the Populist Challenge*, Basingstoke, Palgrave, pp. 25– 44.

Dal, Robert. (1999). *Demokratija i njeni kritičari*. Podgorica: CID

Dalton J. Russell and Martin Wattenberg (eds.), (2000) *Parties without Partisans*. Oxford: Oxford Univ.Press.

Dahrendorf, Ralf (2003), "Acht Anmerkungen zum Populismus", *Transit Europäische Revue*, 25/2003, Hrsg.v. Institut für die Wissenschaften vom Menschen in Wien, Frankfurt am Main, Verlag Neue Kritik.

Di Tella, Torcuato. (1995). "Populism". in: Lipset, S. M. (ed.). *The Encyclopedia of Democracy*. Washington: Congressional Quarterly Books, pp. 985–989.

Diamond, Larry. (1999). *Developing Democracy: Towards Consolidation*. Baltimore: The John Hopkins University Press.

Foa, Roberto Stefan and Moun, Yascha (2016) "The Danger of Deconsolidation" *Journal of Democracy* Volume 27, Number 3 July 20, National Endowment for Democracy and Johns Hopkins University Press, pp. 5–17.

Gidens, Entoni. (2005). *Odbegli svet*. Beograd: Stubovi kulture.

Hobolt, Sara et al. (2016) *Democracy Divided? People, Politicians and the Politics of Populism*, CSES Planning Committee Module 5 Final Report.

Jansen, S. Robert (2011). "Populist Mobilization: A New Theoretical Approach to Populism", *Sociological Theory*. (29) 2:75–96.

Javno mnjenje Srbije JMS (2017), *Populizam u Srbiji – uzroci i posledice*. Istraživanje javnog mnjenja Srbije, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka, Beograd.

Knopff, Rainer. (1998) „Populism and the Politics of Rights: The Dual Attack on Representative Democracy“. *Canadian Journal of Political Science*, 31 (4): 683–705.

Levitsky, Steven and Way, Lucan. (2002) „The Rise of Competitive Authoritarianism“, *Journal of Democracy*, 13 (2): 51–65.

Linc, Huan, Stepan, Alfred. (1998). *Demokratska tranzicija i konsolidacija*. Beograd: Filip Višnjić.

Lutovac, Zoran (2016), "Evropska unija i ishodi demokratizacije u Srbiji", u: Ilija Vujačić i Bojan Vranić (ur.), *Urušavanje ili slom demokratije*, Udruženje za političke nauke Srbije, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Beograd 2016, str. 219–239.

Lutovac, Zoran (2014). „Izgradnja političkog i ustavnog identiteta samostalne Srbije“, u: *Ustavi u vremenu krize – postjugoslovenska perspektiva*, (ur. Milan Podunavac i Biljana Đorđević) Beograd: Fakultet političkih nauka i Udruženje za političke nauke Srbije, 395-406.

Macpherson, Crawford B. (1977). *The Life and Time of Liberal Democracy*. Oxford: Oxford University Press.

Meny, Yves & Surel, Yves. (2002.), “The Constitutive Ambiguity of Populism”, in: Meny, Yves i Surel, Yves (ur.), *Democracies and the Populist Challenge*, 1–21. Basingstoke, Palgrave.

Merkel, Wolfgang (2011) *Transformacija političkih sustava: uvod u teoriju i empirijsko istraživanje transformacije*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.

Mouffe, Chantal. (2013) *Agonistics: Thinking the World Politically*, London, Verso.

Mudde, Cas, Kaltwasser, Rovira Cristobal. (2012). “Populism: corrective and threat to democracy”. in: Mudde, C., Kaltwasser, R. C. (ed.). *Populism in Europe and the Americas: Threat or Corrective for Democracy?* Cambridge: Cambridge University Press, str. 205–222.

Mudde, Cas. (2007), *Populist Radical Right Parties in Europe*, New York, Cambridge University Press.

Panizza, Francisco. (2005), “Populism and the Mirror of Democracy”, in: Panizza, F. (ed.), *Populism and the Mirror of Democracy*, 1–31. London, Verso.

Piketty, Thomas. (2014), *Capital in the Twenty- First Century*, London, The Belknap Press of Harvard University Press.

Pridham, Geoffrey. (2002). „EU Enlargement and Consolidating Democracy in Post-Communist States – Formality and Reality“. *Journal of Common Market Studies*, (40) 5, 953-973.

Šalaj, Berto. (2012). “Suvremeni populizam“. *Analiza Hrvatskog politološkog društva*, 9: 21–49.

Šalaj, Berto. (2013). „Demokracija i populizam: Doktor Jekyll i gospodin Hyde“. u: Milardović, Anđelko i Jožanc, Nikolina (ur.) *Demokracija i postdemokracija*, Zagreb: Pan liber, 129–152.

Stavrakakis, Yannis. and Katsambekis, Giorgos. (2014.), “Left-wing populism in the European periphery: the case of SYRIZA”, *Journal of Political Ideology*, 19 (2): 119 –142.

Taggart, Paul.(2002.), "Populism and the Pathology of Representative Politics", in: Meny,Y, Surel, Y. (ed.), *Democracies and the Populist Challenge*, Basingstoke, Palgrave, pp. 62–80.

Taguieff, Pierre- Ahndre. (1995). *Political Science Confronts Populism: from a Conceptual Mirage to a Real Problem*. Telos. (103), 9–43.

Tarchi, Marco. (2002). "Populism Italian Style". in: Meny, Yves i Surel, Yves (ed.), *Democracies and the Populist Challenge*, pp. 120-138.

Zakaria, Fareed. (1997). „The Rise of Iliberal Democracy“. *Foreign Affairs*, 76 (6): 22–43.

POPULISM AND DEMOCRACY IN SERBIA

ZORAN LUTOVAC

Institute of Social Sciences, Belgrade
Center for Political Studies and Public Opinion Research

SUMMARY

The subject of this paper is the attitude of the political elite towards citizens and representative democracy, on the one hand, and the attitude of the citizens towards representative democracy and political elite, on the other side.

This paper aims to show on the case of Serbia what is the attitude of political elites toward democracy in general, democratic procedures and institutions, and what is the attitude of citizens towards political elites, democracy and its institutions, on the basis of public opinion polls. The structure of the paper is the determination of terms, the definition of a theoretical framework, the place and role of political elites, democracy and democratic institutions in the society and the perception of citizens of these concepts through the prism of empirical research.

Public opinion research (June-July 2017) confirms that the gap between citizens and their elected representatives is profound and conventional politics increasingly have difficulties to reach citizens. Also, the lack of confidence in political parties has influence on the all spheres of representative democracy.

KEY WORDS: Populism, Elite, Nation, Serbia, Democracy, Public Opinion Research